

**Martin Katriak: Metodologické zásady sociologického výzkumu (Přípravná fáze)**

Vydavatelstvo Slovenskej akademie vied, Bratislava 1968, s. 269.

Prudký rozvoj sociologie u nás ostře posunul do popředí i nezbytnost její vědecké konfrontace se spádnou dynamikou sociální reality a jejích pronikavých změn. Zvýraznil tedy i *nezbytnost sociologického výzkumu* jako účinného poznávacího nástroje této reality. Proto také odborná sociologická literatura věnovaná nejrůznějším aspektům sociologického výzkumu v přítomnosti rychle narůstá.

V této vlně sociologických studií má recenzovaná práce Katriakova svým důrazem na *teoretický* rámec sociologickovýzkumné terénní problematiky své plné oprávnění. Konceptně představuje snahu o tematickou rovnováhu teoretických partií na jedné straně a praktické problematiky na straně druhé. V tomto pojetí může úspěšně přispět k zvědečtění empirických sociologických výzkumů. Jejich metodologická bilance totiž až dosud jen zřídka vykazuje byť i jen rámcově rozpracovanou teoretickou složku. Přece však její nezbytnost i účinnost jak praktická, tak vědecká je evidentní.

Katriakova studie zahrnuje vedle vstupního *Úvodu* (s. 7–10) v přiměřeném kompozicním půdorysu tuto konkretizaci svých 6 kapitol: *Pojem sociologického výzkumu* (s. 11–41), *Teoretické východisko sociologických výzkumů* (s. 42–70), *Předmět konkrétních sociologických výzkumů* (s. 71–98), *Gnoseologické aspekty sociologického výzkumu* (s. 99–152), *Některé logické a metodické otázky* (s. 159–197), *Otázky konkrétní přípravy sociologického výzkumu* (s. 198–246). Je uzavřena shrnujícím *Závěrem* (s. 247–248).

Charakter práce je dominantně metodologický a zdůrazňuje gnoseologické východisko sociologického výzkumu. Autor sleduje však i jeho *terénní realizaci*. Má tu na zřeteli zajištění objektivitu terénního šetření v celém jeho průběhu.

První tematický okruh vymezuje *koncept sociologického výzkumu*. Katriak jím rozumí komplexní terénní poznávací činnost, v podstatě analyticko-syntetickou, zaměřenou na vědeckou interpretaci jevů šetřené sociální reality. Obvyklé disponibilní metodické postupy zajišťují objektivitu poznávacího procesu.

Vlastním těžištěm Katriakova přístupu k problematice sociologického výzkumu je kategorie *vědeckého faktu*, popřípadě soustavy

faktů, komparačně rozvinutých v linii jejich vztahů k jevu, poznatku i k vědě samé a vhodně doplněných pojmem informace. Katriakovo shrnutí vymezujících znaků vědeckovýzkumné činnosti (důslednosti, exaktnosti, objektivnosti a systematickosti, doplněných asi ještě o záměrnost) je dnes jistě přijímáno obecněji.

Podnětné zůstává i autorovo úsilí o rozlišení *jednotlivých druhů vědeckovýzkumné činnosti* a o vymezení jejich nosných kritérií. Nebylo by snad vhodné autorovu charakteristiku „specifických druhů sociologických výzkumů“ (v jeho klasifikaci výzkum typologický, experimentální, veřejného mínění, případový a zúčastněný) dotáhnout i na zásadní diferenciaci sociálního výzkumu vůbec? Tím spíše, že jednotlivých subtypů těchto výzkumů (etnografického, demografického, ekologického, ekonomického, historického) se v kontextu své studie dotýká (s. 24). Zajímavá je Katriakova nomenklatura sociologických výzkumů, uzavírající tuto kapitolu. Její účinnost by se jistě zvýšila, kdyby nebyla prezentována jen lineárně, ale i hierarchicky, ať už případný index naléhavosti „tematických námětů“ by se pokusil určit orientačně a hypoteticky autor sám, nebo použil spolupráce expertů, či nějaké jiné formy sondáže v tomto směru.

Druhý tematický okruh, *Teoretické východisko sociologických výzkumů*, je zvláště závažný. Tato část je věnována významu teoretické i gnoseologické báze sociologického výzkumu. Marxistická orientace Katriakovy studie tu vychází z historického materialismu. Doplnuje ji svou předmětně funkční konfrontací i s jinými disciplínami marxistické společenskovědní klasiky (politická ekonomie, vědecký komunismus). Otázka *vzájemného poměru* historického materialismu a marxistické sociologie se u nás však už častěji posouvá vývojově (předmětně i metodologicky) kvalitativně do jiné pozice, než je výchozí koncepce Katriakova. Zůstaňme však u ní. Katriak je si plně vědom nutnosti jednoznačných teoretických a metodologických základů sociologického výzkumu. Ty mu právě vymezuje pojmoslovná výzbroj historického materialismu, dále politické ekonomie a vědeckého komunismu jako vlastní východisko. Spolu s použitím materialistické dialektiky mu zajišťují bezpečné předpoklady hlubšího poznání sociální reality v konkrétním terénním přístupu k ní. Sociologický výzkum mu tak umožňuje „objektivní studium společenských jevů a jejich specifických zákonitostí“ (s. 48). Tento Katrikův materialistickodialektický přístup k vlastní výzkumné proble-

matice sociální reality kontrastuje s různými tradičními idealistickými variantami gnoseologického přístupu. Při nich subjektivnost použitých metodických postupů, plochý empirismus zjištěných faktů a naprostá teoretická roztržičnost jejich výkladů nemohou vést k účinnějším a hlavně jednoznačným poznávacím i aplikačním závěrům o šetřené výzkumné problematice.

Katriak při své koncepci teoretického východiska sociologického výzkumu stejně respektuje složitost sociálních jevů poznávané skutečnosti a nezbytnost vědecky multidimenzionálního poznávacího přístupu k ní. Proto mu metodologický model sociologického výzkumu má zahrnout i poznávací soustavu jiných speciálních společenských věd (demografie, psychologie, sociální psychologie, etnografie). Pro speciální sociální situace mohou být doplněny přístupy dalších vědních disciplín, z nichž Katriak (jistě jen ilustrativně, ne taxativně) uvádí pedagogiku, sociální medicínu a agronomii. Tak je předmětně i metodicky v jeho koncepci sociologického výzkumu zajišťován dostatečně rozsáhlý prostor pro interdisciplinární spolupráci při rozšiřujícím se a prohlubujícím se poznání sociální reality a jejích jevů. Je potřebný jistě interpretačně, výkladově i aplikačně. Přitom aspekty vědeckého komunismu mu pomáhají užce koordinovat tematické úkoly terénního šetření s aktuálními potřebami společenské praxe.

V třetím tematickém okruhu své studie, nazvaném *Předmět konkrétních sociologických výzkumů*, se autor podnětně zabývá vzájemným poměrem historického materialismu a společenských věd. Po kritické konfrontaci s odbornou literaturou (P. V. Rožin, J. J. Wiatr, V. Wagner) vymezuje předmět marxistické sociologie specifitější než tradiční pojetí jeho jednostranné identifikace s historickým materialismem. Tak si zajišťuje nutné předpoklady pro vymezení rozsahu sociologického výzkumu zaměřeného na poznání konkrétních sociálních jevů. Jevy dále kategoriálně rozčleňuje na sociální útvary, sociální aktivity a sociální výtvoř, které blíže specifikuje.

Významným Katriakovým přínosem je jeho pokus o jednotící *systemizaci* sociálních jevů (hlavně s. 85–89), ilustrovaný grafem (s. 86). Ujasnění některých filosofických i psychologických aspektů celé problematiky usnadňuje autorovi omezit předmět sociologického výzkumu „na zkoumání vzniku, vývoje, struktury i společenského fungování různých sociálních skupin jako společenských útvarů, které zkoumá buď jako celek, anebo jejich určitou komplexně pojatou stránku nebo moment“ (s. 96).

Čtvrtý úsek autorovy studie je soustředěn na problematiku *gnoseologických aspektů sociologického výzkumu* a logicky velmi těsně souvisí s problematikou kapitoly předchozí. Katriak se v ní zamýšlí z marxistických pozic nad zásadami poznávacího přístupu k sociální realitě vůbec. Analyzuje možnosti „elementárního stupně poznání“ této reality při získávání vědeckých faktů: bezprostřední smyslový odraz reality, zprostředkovaná for-

ma jejího poznání, explorativní přístup k subjektivní složce této reality a konečně geneticko-historický přístup k šetřeným jevům (s. 107). Tyto čtyři základní varianty poznávacího způsobu sociální reality v dalším kontextu autor rozvíjí a upřesňuje kritickým využitím dostupné metodologické literatury (s. 108–128). I ostatní tematické úseky této části (dosah teoretického myšlení při poznání sociální skutečnosti, hlavně jeho účinný podíl při hodnocení a interpretaci získaného výzkumného materiálu, problematika verifikace faktů praxí a základní údaje o kvantitativním poznávacím přístupu k jevům sociální reality) jsou nejen informativní, ale i podnětné. Někdy zůstávají i diskusně otevřené, například jednostranná priorita dnešních kvantitativních poznávacích přístupů k sociální realitě a nedocenění kvalitativních možností.

Pátý tematický okruh Katriakovy práce je zaměřen na *některé logické a metodické otázky* terénního sociologického výzkumu. Autor se zde zamýšlí nad metodickými poznávacími důsledky integračních tendencí vědeckého poznávacího procesu vůbec (výskyt tzv. limitativních vědeckých disciplín) a domýšlí jejich dosah pro kolektivní způsob vědecké práce, výhledově nezbytný i v oblasti sociální.

Katriak podrobně rozvíjí souhrnný přístup ke studiu *sociálních jevů* a naznačuje řadu rysů, které je přitom třeba respektovat. Specifikuje sociální funkce těchto jevů, jejich sociální efektivnost i jejich kvalitativní složky. Všimá si i jiných přístupových cest k sociálním jevům: aspektu ekonomického, demografického, politického, kulturního i vývojově historického. Zvláště poslední aspekt jevů zajímá. Pozitivně je nutno hodnotit i Katriakovu iniciativu, kterou věnuje problematice vědeckého *pojmosloví* a funkčně metodologickým i gnoseologickým hlediskům jeho pracovního použití. Je nespornou zásluhou autorovou, že v rámci teoretické koncepce celé své studie tuto problematiku účinně proporně vyvedl.

Za plně zdařilé považují i Katriakovo exopozé o *metodách sociologického výzkumu*, jeho orientující přehled empirických výzkumných přístupů: metody observační (pozorovací), metody explorativní, metody historické a metody experimentální. Svým pojetím metody reviduje Katriak u nás poněkud jednostranně recipované rozlišení sociologicko-výzkumných metod, procedur a technik. Tím se kontinuálně dost blíží i tradičnímu přístupu brněnské sociologické školy k této kategorii („metodické postupy“).

Obsáhle je zpracován zvláště poslední, šestý tematický okruh studie, *Otázky konkrétní přípravy sociologického výzkumu*. Je svým pojetím v souladu jak s autorovým teoretickým východiskem, tak i s konkrétními potřebami praxe, která právě při svém převážně operativním použití sociologického výzkumu jeho přípravnou fázi dost často podceňuje a zanedbává. Jednota teorie a praxe je tu zvláště vyzdvížena.

Autor věnuje pozornost i specifikaci nezbytné vstupní přípravy sociologického výzku-

mu před jeho terénní realizací. Rozčleňuje ji na: určení výzkumného problému a vymezení cíle, předběžné teoreticko-empirické vyjasnění, vymezení a formulaci pracovní hypotézy, určení předmětného rozsahu konkrétního terénního výzkumu a vypracování metodické koncepce jeho dílčích terénních postupů.

Tuto část Katriakovy studie završuje vymezení metodického projektu sociologického výzkumu a organizační zajištění jeho provedení v terénu. Spolu se syntetickým *Závěrem* poskytuje tak knižní studie Katriakova všechny zásadní předpoklady k tomu, aby vědeckost sociologického výzkumu při jeho praktickém použití byla co nejprůměrnější. Jak autor sám uvádí, „v žádném případě nelze teoretické, metodologické i konkrétní metodické otázky toho kterého sociologického výzkumu řešit schematicky, šablonovitě, případně dogmaticky, ale vždy podle specifických situačních podmínek, v nichž zkoumaný jev funguje, za nichž se sociologický výzkum uskutečňuje, a s určitou invencí, tvořivě a vždy na příslušné vědecké úrovni...“ (s. 248).

Jako každé dílo má i studie Katriakova své diskusně otevřené úseky i své nepopiratelné klady. Za *diskusní otázky* recenzované knihy bych považoval hlavně nedostatek kontinuity řešené tematiky, především domácí, a to české i slovenské, stejně jako neúplné zhodnocení současného terénního úsilí. Také vztahy sociologického výzkumu k *praxi*, především průmyslová sociologie, problematika sociologie venkova či analogické výzkumy jiných odvětvových sociologií by zasluhovaly určitou pozornost. Vhod by přišlo i rozpracování otázek použitelnosti sociologického výzkumu v praxi vůbec: širší škála diferencovaného použití výzkumu, zjištění kmenových znalostí vedoucích činitelů (například průmyslových podniků) o rozpětí i naléhavosti konkrétní sociální problematiky, otázka praktického využití dosažených výsledků, profesní uplatnění sociologa, spolupráce praxe s vysokoškolskými institucemi, vliv zpětné vazby realizovaného výzkumu na informovanost osazenstva, její důsledky pracovní výrobní, sociálně vztahové i podnikové identifikace atp.

Šlo by jistě přiřadit do koncepčního rámce Katriakovy studie i jiné otevřené souvislosti výzkumné problematiky. Ale to nemůže nijak tlumit zásadní *tvůrčí* a progresivní *přínos* Katriakovy studie. Po mém soudu spočívá v tom, že přesvědčivě ukázala na nepostradatelnost teoretických základů u jakéhokoli typu terénního sociologického výzkumu vůbec. Jejich gnoseologicko-metodologické východisko je i pro výzkumnou praxi postulátem nejen relevantním, ale i nezastupitelným. To výrazně dotvrzuje i koncepce celé studie. Autor se pokusil najít svorník svých výkladů v gnoseologických předpokladech dialektického, resp. historického materialismu. Po mém soudu funkčně účinněji spíše tam, kde je sám domýšlel, než tam, kde je formuloval komparačně a deklarativně (hlavně kapitola II). Pozitivní je i Katriakovo rozpracování teoretické koncepce sociologického

výzkumu a důraz na interdisciplinární řešení, jehož význam výhledově narůstá (viz úsilí Radovana Richty a jeho pracovního kolektivu).

Nutno pozitivně zdůraznit, že s vnitřní logikou Katriakova celkového pracovního tematického postupu zůstává účinně spjata i komplexní jazyková složka jeho vědeckého projevu: syntakticky sémantická, odborně lexikální i funkčně stylistická.

Můžeme tedy říci, že při všech otevřených diskusních souvislostech (jejich rozsah je ostatně do značné míry i záležitostí autora samého) poskytuje recenzovaná studie Katriakova svým závažným a důsledným úsilím o vypracování přiměřeného teoreticko-metodologického modelu sociologického výzkumu všechny zajišťující předpoklady i pro jeho účinné provádění a uplatnění v terénu.

Celkově můžeme Katriakovu knižní studii hodnotit takto: *Je kriticky tvořivá, poznatkově přínosná, pozitivní*. Čtenářsky i pracovní. A to je jistě při jejím knižním vydání nejen sympatické, ale i odborně závažné a sociálně potřebné.

Mojmír Hájek

## Socialnaja struktura naselenija Sibiri

Nauka, Novosibirsk 1970, s. 171.

Nepřilíhí rozsáhlý soubor statí obsahuje řadu zajímavých faktů o sociálních změnách, které proběhly v oblasti Sibíře v důsledku socialistické industrializace a budování rozvinuté socialistické společnosti za padesát let sovětské společnosti.

V úvodu sborníku se konstatuje, že ze zůstale agrární oblasti byla vybudována moderní země s komplexní skladbou průmyslu a se základy zemědělské velkovýroby. Tyto změny výrobní báze měly přirozené za následek převrat v sociální struktuře obyvatelstva Sibíře. Vzrostl počet měst a počet pracujících v průmyslu — zatímco v roce 1926 tvořilo venkovské obyvatelstvo 82 %, v roce 1967 už jen 45 %. Spolu s tím se změnil i způsob života a vzrostla kulturní a životní úroveň obyvatelstva. V procesu budování socialismu byly likvidovány vykořisťovatelské třídy a zachovaly se neantagonistické třídy dělníků a družstevních rolníků. Změnila se převratně kvalifikace a úroveň vzdělání obyvatelstva. Zatímco ještě v roce 1939 bylo mezi obyvatelstvem od 9 do 50 let 14,2 % negramotných, je v současné době negramotnost již zcela odstraněna. Kolem 6 miliónů obyvatel mělo v roce 1959 vysokoškolské, střední nižší a vyšší vzdělání. Rozvoj techniky, kvalifikace a kultury přináší postupné stírání rozdílů mezi městem a vesnicí a mezi duševní a fyzickou prací. Autoři sborníku se ve statích z různých oblastí snaží tento bouřlivý pohyb sociální struktury sovětské Sibíře analyzovat, popsat a zobecnit.

Skladba sborníku je dosti pestrá. Statí je možno zařadit do těchto skupin: 1. práce zabývající se obecnou problematikou sociální struktury socialistické společnosti; 2. práce o sociální struktuře obyvatel Sibíře jako cel-